

TERMŐFÖLDTŐL AZ ASZTALIG: A RÖVID ÉLELMISZER-ELLÁTÁSI LÁNCOK MEGVALÓSÍTÁSÁNAK GÁTJAI A BALATON TÉRSÉGBEN

TRÁSER NÁNDOR ZOLTÁN–SZKALISITY ANDRÁS–NAGY GYULA

FARM-TO-FORK: BARRIERS TO IMPLEMENTING
SHORT FOOD SUPPLY CHAINS IN THE BALATON REGION

Abstract

The European Union has identified the “Farm to Fork” strategy as a central instrument of the green transition, aiming to enhance the sustainability of food systems. A cornerstone of this strategy is the development of short food supply chains, the effectiveness of which depends on strengthening linkages among local producers, distributors, and consumers. Identifying the barriers to such development necessitates a systematic exploration of local stakeholders’ perceptions. The Balaton region, which is the sample area of our study, represents a distinct geographical unit, yet its administrative delineation is ambiguous, and it has undergone continuous socio-economic transformation for several decades. The aim of this study is to uncover the principal obstacles and success factors associated with the practical implementation of the Farm to Fork strategy in the Balaton region.

The research is based on four focus group interviews comprising 19 participants in total, complemented by seven expert interviews. The focus groups revealed nine major problem clusters influencing cooperation among local food producers. Among the major challenges are the burdens associated with interactions with regulatory authorities and the seasonal nature of tourism. Conversely, producers reported the greatest difficulty in formulating feasible responses to consumers’ unrealistic expectations. Overall, the findings suggest that the effective implementation of the Farm to Fork concept requires addressing the economic and housing constraints faced by local residents, as well as mitigating existing social tensions. While local actor networks have the potential to bridge spatial and social divides, their absence emerges as a critical barrier to translating abstract policy concepts into practice.

Keywords: rural tourism, societal fault lines, deurbanization, focus group interview, actor-network theory

Bevezetés

Az Európai Unió (EU) Zöld Megállapodásának (European Green Deal) az egyik fő célkitűzése a zöld átállás és az integráció elmozdítása a fenntarthatóság irányába. Ennek kulcsterülete a mezőgazdaság fenntarthatóbbá tétele, amely elsődleges eszköze az EU „termőföldtől az asztalig” (Farm to Fork vagy F2F) koncepciója, melynek célja az élelmezési rendszereink igazságosabbá, egészségesebb és környezetbarátabbá tétele. Utóbbi azért is fontos a zöld átálláson belül, mert az EU üvegházhatású gáz kibocsátásának a mezőgazdaság a 10% (ZAFEIRIOU, E.–AZAM, M. 2017) vagy akár a 31%-t (JENSEN, L.–SCALAMANDRÉ, C. 2023) is adhatja. Az agrárszektor ráadásul azon túl, hogy jelentős természeti erőforrás felhasználó, számtalan esetben okoz a mezőgazdaság által érintett területeken biodiverzitás csökkenést (CHAUDHARY, A. et al. 2016). A mezőgazdasági termelés ráadásul sokszor nehezen térül meg anyagilag vagy olyan módszerek alkalmazását igényli, melyek természeti vagy humán egészségügyi kérdéseket vetnek fel. A F2F koncepció a mezőgazdaság és az élelmiszertermelés zöld átmenetéhez nyújt útmutatást, alapcéljai között szerepel az éghajlatváltozás káros hatásainak az enyhítése, a biodiverzitás

csökkenés visszafordítása, illetve az elegendő, biztonságos, tápláló élelmiszer biztosítása mindenki számára. Az élelmiszerek megfizethetőségének megőrzése és méltányosabb gazdasági megtérülés mellett a koncepció célja előmozdítani az ágazat versenyképességét és a „fair trade” kereskedelmet. Ehhez illeszkedik a kutatásunk alapját adó, az Európai Unió által használt F2F definíció is, amely ez alatt az élelmiszerek azon fenntartható körforrását érti, amelyben a termelés, a feldolgozás, a szállítás, az értékesítés, a fogyasztás és a hulladékfeldolgozás is a környezetvédelmi szempontokat figyelembe véve valósul meg (Food.ec.europ.eu). Kutatásunkban ezek közül a vidéki térségekben leghangsúlyosabb elemeket, az élelmiszer termelést, szállítást és fogyasztást vizsgáltuk, melyek összefoglalóan (alternatív) élelmiszer-ellátási láncnak lehet nevezni. Ehhez kapcsolódóan az élelmiszerláncot definiálhatjuk a „termőföldtől az asztalig” tartó, az élelmiszere közvetett vagy közvetlen hatással bíró, sokszereplős folyamatok és az azok eredményeképpen létrejövő termékek összeségeként (2008. évi XLVI. törvény; SZENDRŐ É. M. 2021). Ezek közül a legfenntarthatóbbak a rövid élelmiszer-ellátási láncok (REL), melyek a helyi léptékre fókuszálnak (MARSDEN, T. et al. 2000; BENEDEK Zs. 2014). A REL-ek esetében kiemelten fontos, hogy hol termelt, majd milyen módon és hol lett feldolgozva a termék, illetve mennyit utazott az értékesítésig (INZSÖL R. 2022). Legalább ennyire hangsúlyos a REL-ek vizsgálata során a helyi szereplők véleményének a megismerése, annak a feltérképezése, hogy melyik aktor milyen lehetőségeket és gátakat lát a koncepció gyakorlatba ültetéséhez (WIDENER, P.–KARIDES, M. 2014; CSAPODY B. 2023). Ezen szereplők bevonása terén kifejezetten összetett kérdés az inkluzivitás (FIORE, M. et al. 2022), hiszen azt lehet mikroteréségek, társadalmi csoportok, vagy akár gazdasági ágazatok között is vizsgálni. Az utóbbi három szempont mentén létrejövő törésvonalak, ellentétek könnyen okozhatják a REL-hez kapcsolódó együttműködések, hálózatok és értékteremtési láncok széthullását. Ellenben egy ideális „termőföldtől az asztalig” folyamat létrehozásához elengedhetetlenek a különböző szereplők közötti jól működő kapcsolatok (WIDENER, P.–KARIDES, M. 2014; FIORE, M. et al. 2022). Utóbbiak hálózat fókuszú és léptékeken átívelő vizsgálatához jelent hasznos alapot a cselekvőhálózat-elmélet, amely integrálja az emberi és a nem-emberi aktorok tevékenységének eredményét (LATOUR, B. 2005; BERKI M. 2017; PAPP S. 2021). Az eltérő szereplők inkluzív bevonása a célok szintjén hangsúlyosan megjelenik a Zöld Megállapodásban is, melyhez külön finanszírozási forrás került elkülönítésre az Igazságos Átmenet Alap formájában. Ugyanakkor ennek a gyakorlati megvalósulásával kapcsolatosan komoly kérdések merültek fel már a Zöld Megállapodás 2019-es meghirdetésekor, melyek azóta se lettek teljesen eloszlatva (ECKERT, E.–KOVALEVSKA, O. 2021; IGLIŃSKI, B. et al. 2022). Ezen alapprobléma több aspektusból történő megvizsgálására indult a PHOENIX Horizon 2020 projekt is 2022-ben, melynek szerves részeként valósult meg a jelen tanulmány alapját jelentő kutatómunka is.

Az Európai Unió szakpolitikájában a fenntartható mezőgazdaság és a sikeres vidékfejlesztés szorosan összekapcsolódó, a Közös Agrárpolitikában (KAP) megjelenő kérdés már az 1960-as évek óta (European Community Council 1962). Az elmúlt évtizedekben más és más dimenziói váltak hangsúlyosabbá a KAP-nak (KUHMONEN, T. 2018), így például újonnan előtérbe került a fenntartható, reziliens élelmiszertermelés és fogyasztás (RECENATI, F. et al. 2019). Ezek megjelentek már az 1. és a 2. Corki nyilatkozatokban is, de legfrissebben a 2022-ben elfogadott Vidékfejlesztési Paktumban (Rural Pact) kerülnek kihangsúlyozásra, mint a vidéki terek ellenállóképességének elengedhetetlen alapjai (MANTA, O. et al. 2022). A reziliencia egyik kulcsa az élelmiszerbiztonság, így a helyi termékek és a rövid élelmiszer-ellátási láncok támogatása, ideális esetben a szubszidiaritás elvének megfelelő helyi léptékű kezdeményezések révén. A lokális fókuszú területfejlesztési programok közül EU-s szinten kiemelő a Közösségvezérelt Helyi Fejlesztések (Community Led

Local Development – CLLD) program, illetve hazai szinten a Vidékfejlesztési Operatív Program, valamint később a Magyar Falu Program. Azonban a legfontosabb helyi szintű együttműködések a Leader Programban (Liaison Entre Actions pour le Développement de l'Economie Rurale = Közösségi kezdeményezés a vidéki gazdaság fejlesztéséért) sikerült megvalósítani (FINTA I. 2015; FINTA I. 2019; HORVÁTH Cs. 2019). Ezen program legfőbb alappillérei a területalapú fejlesztés, az alulról építkező megközelítés, a háromoldalú partnerség: a vállalkozói-, civil- és közsféra összefogása Helyi Akciócsoportok révén, az innováció, az integrált ágazatközi megközelítés, a hálózati működés és a kooperáció a helyi szereplők között (eu-cap-network.ec.europa.eu). Magyarországon közel száz Leader Egyesület jött létre hazánk Európai Unióhoz való csatlakozása során (HORVÁTH Cs. 2019), melyek sikeressége erősen heterogén (FINTA I. 2019).

A kutatásban egy kelet-közép-európai régió, a Balaton térsége kerül fókuszba, ahol a gyorsan fejlődő és lemaradó települések diverzitása (PÁL Á. – NAGY G. 2009, WILHELM R. 2024) miatt jelentős a kockázata, hogy a zöld átállás nem kellően inkluzívan fog megvalósulni. A régió közigazgatásilag nehezen definiálható, hiszen a hagyományos adminisztratív felosztásban nem szerepel önálló területi egységként, továbbá például a Leader Egyesületek közül is négy különböző (Zala Termálvölgye Egyesület, Hévíz-Balaton-Zalai Dombhátak Egyesület, Éltető Balaton-felvidékért Egyesület, Bakony és Balaton Keleti Kapuja Közhasznú Egyesület) érinti a tavat. Ugyanakkor az, hogy a térség már 2000 óta önálló területrendezési tervvel rendelkezik (2000. évi CXII. törvényt), melyre épülve jelenleg is használatos téregységek a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet vagy a Balaton Turisztikai Térség egyaránt azt erősítik, hogy mezőgazdasági (BRAZSIL D. – SIDLOVITS D. 2009) vagy természetföldrajzi (JAKUCS P. et al. 1971) szempontokból egyedi és egységes jellemzői vannak a térségnek (EGEDY T. – SÁGVÁRI B. 2021; FEKETE K. 2021). Magyarország második legjelentősebb turisztikai desztinációjaként minőségbeli átalakuláson ment keresztül a régió az elmúlt évtizedben (DUDÁS G. et al. 2019), kiemelten a gasztróforradalom tekintetében (SZAKÁLY O. 2020), amellyel párhuzamosan jelentős változások történnek ingatlanpiaci és társadalmi szempontból is (NEMES G. et al. 2022B). Az erősödő gazdasági diverzifikálódás hatására a térség termékei és szolgáltatásai, valamint a társadalmi filtráció, a dezurbanizáció (DUDÁS R. 2013; BAJMÓCY P. – VIDÉKI R. 2015; PIRISI G. et al. 2025) és az ezzel együtt megjelenő dzsentrifikáció (TOMAY K. – ORBÁN É. 2024) nyomán a fogyasztói oldal is átalakulóban van (CSAPODY B. et al. 2022). A fogyasztók között egyre vegyesebben oszlanak meg az „öslakosok”, a szocializmus idejében beköltöző pionírok, a 2000-es években a régióba vándorló bebírók, az üdülőtulajdonosok és a turisták (SCHLEICHER V. 2014; NEMES G. – ORBÁN É. 2020; NEMES G. et al. 2022A; NEMES G. et al. 2022B; NEMES G. – TOMAY K. 2022). Utóbbi csoport felfutásához kapcsolódóan ráadásul komoly környezetvédelmi aggályok is felmerülhetnek. A változások erős térbeli differenciákat mutatnak, melynek nyomán a gazdaságtudományi és szociológiai vizsgálatok mellett kiemelten fontosak lehetnek a földrajzi, területfejlesztési elemzések is (LŐRINCZ K. et al. 2023). Végezetül a rövid, helyi léptékű élelmiszer hálózatok kiemelt fontosságát a Balaton térségében már több kutatás is bizonyította (NEMES G. et al. 2021; CSAPODY B. et al. 2022; CSAPODY B. 2023; NEMES G. et al. 2023), azonban a felgyorsuló klímaváltozás (SZŐKE V. 2023) és társadalmi átalakulás miatt ezek vizsgálata még jelenleg is aktuális. Összeségében a Zöld Átállás sikeres gyakorlati megvalósításához elengedhetetlennek tűnik a „termőföldtől az asztalig” koncepció empirikus vizsgálata, melyhez ideális helyszínt jelenthet a Balaton térsége. Így kutatási kérdésünk arra fókuszált, hogy empirikus felmérés alapján milyen gátjai és kulestényezői vannak a zöld átállás, ezen belül kiemelt tekintettel a „termőföldtől az asztalig” koncepció megvalósításának a Balatonon? Ehhez kapcsolódóan az első kutatási cél a helyi élelmiszer-ellátási láncok szereplői által fon-

tosnak tartott gátak és sikerességi tényezők feltárása volt a „termőföldtől az asztalig” koncepció megvalósításához. Ennek eléréséhez azonban elengedhetetlen volt a második kutatási cél teljesítése is, hogy beazonosítsuk a fennálló, illetve a régió átalakulása révén elmozdulásban lévő törésvonalakat az élelmiszer-ellátási láncokat alkotó szereplők között. Utóbbi „szakadékokat” nem csak társadalmi, hanem gazdasági tevékenységi és térbeli aspektusok mentén is vizsgáltuk.

Módszertan

Kutatási kérdésünk megválaszolásához elengedhetetlen volt a helyi aktorok véleményének a megismerése, ami egy kvalitatív fókuszú módszertant igényelt (CSAPODY B. 2023). Ennek első elemét fókuszcsoporthoz tartozó interjúk adták, melynek sokrétű előnyei közé tartozik, hogy a csoportdinamika révén lehetőséget ad mélyrehatóbb és információgazdagabb adatgyűjtésre, valamint, hogy az eltérő vélemények ütköztethetők már az interjúk során is (BAKOS I. M. 2019). Továbbá maguk a résztvevők is értékes új információkkal és ötletekkel gazdagodhatnak, hogyha bekapcsolódnak egy ezen módszertanú kutatásba, amely növelheti a részvételi szándékot. A résztvevők közötti konfliktusok elkerüléséhez és a szabad véleménykifejtés általános biztosításához elengedhetetlen volt az interjúk megfelelő facilitálása és az elhangzottak utólagos validálása más adatgyűjtési módszerekkel.

A fókuszcsoporthoz tartozó interjúk lefolytatásához 110 olyan helyi élelmiszer termelőt, értékesítőt, illetve egyéb iparági szereplőt kerestünk fel email-en és telefonon, akiknek a tevékenysége a Balaton térségéhez kötődött, így például a Balaton Kiemelt Üdülő Körzet vagy a Balaton Turisztikai Térség valamely településén üzemeltette vállalkozását. Az első fókuszcsoporthoz tartozó interjúra 2024.07.09-én került sor a három facilitátoron túl öt résztvevővel, köztük négy vállalkozóval és egy helyi fejlesztési ügynökség képviselővel, aki a PHOENIX projekt helyi partnere volt. A második alkalmon négy vállalkozás összesen öt képviselője volt jelen, míg a harmadikon három vállalkozó vett részt. Ezek időpontja 2024.07.17. délelőtt, illetve délután volt. A negyedik fókuszcsoporthoz tartozó interjú 2024.09.25-én került lefolytatásra, ahol három vállalkozó mondta el a véleményét. Szintén három olyan vállalkozó volt, amelyek bekapcsolódtak volna a kutatásba, azonban egyik fókuszcsoporthoz tartozó interjú időpontja se volt megfelelő számukra, így telefonon és email-ben osztották meg a véleményüket, amelyet hasznosítottunk az eredmények értékelése során. Így a három facilitátoron kívül 16 ember vett részt 14 helyi vállalkozást képviselve a négy fókuszcsoporthoz tartozó interjú valamelyikén (*1. táblázat*). Minden interjú alany csak egy alkalmon vett részt.

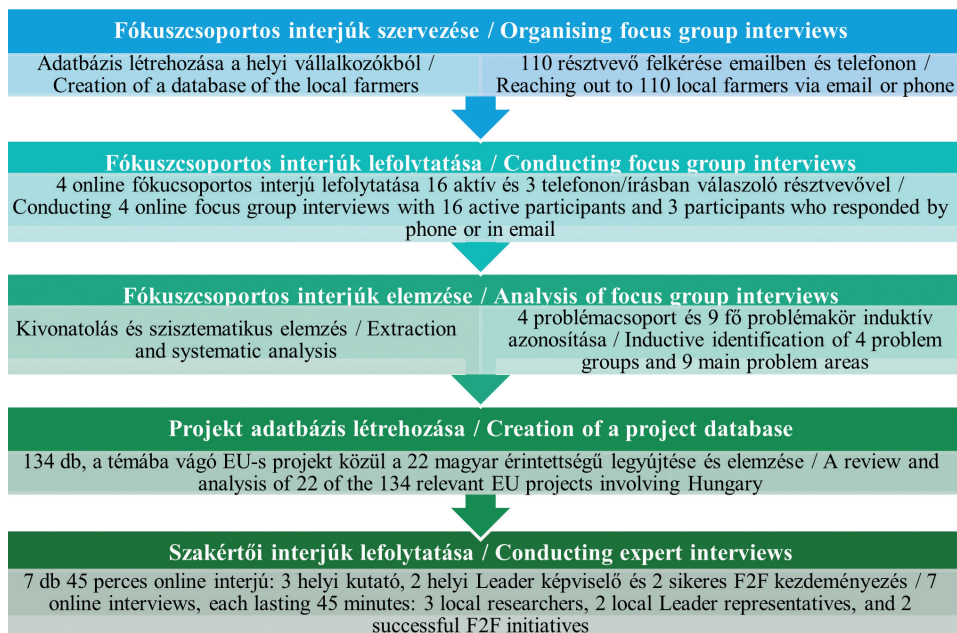
A régió kiterjedése, a Balaton jelentette közlekedéshálójának akadály és a nagy utazási idők elkerüléséért online, a Google Meet platformján zajlottak le az interjúk. Így a hang- és videóanyag rögzítése mellett, a Jamboard funkció révén egy virtuális táblán lehetett gyűjteni, megszerezni, majd lementeni a résztvevők ötleteit. Az átlagosan 110 perces fókuszcsoporthoz tartozó interjúk során egy rövid bemutatkozási kört követően a nyitó kérdés a „Mi a legnagyobb probléma a fenntartható élelmiszertermelés terén?” volt. Ezt követően minden esetben a résztvevők gondolatmenete szerint mentünk végig a problémákon és lehetséges megoldásaikon. A facilitálás és a korábbi alkalomok eredmény tábláinak a megmutatása révén volt biztosítva, hogy a legfontosabb 8-10 témacsoportot minden esetben érintettük. A fókuszcsoporthoz tartozó interjúk lefolytatását követően a felvételek, az eredmény táblák és a beszélgetések során készített jegyzetek alapján kivonatolásra, majd szisztematikusan elemzésre kerültek a beszélgetések.

Fókuszcsoporthoz résztvevők jegyzéke
List of focus group participants

Ágazat	Kistérség	Csoport száma	Kód
Vendéglátás, turizmus; Gyümölcs-, zöldségfeldolgozás; Olaj- és fűszer	Veszprém-Nagyvázsonyi-medence	1	V1
Gyümölcs-, zöldségfeldolgozás	Veszprém-Nagyvázsonyi-medence	1	Gy1
Malom, pék és tésztaárak	Veszprém-Devecseri-árok	1	P1
Italgyártás	Balaton-felvidék és kismencedék	1	I1
Helyi fejlesztési ügynökség képviselő	Sárrét	1	Ü1
Olaj- és fűszer	Veszprém-Nagyvázsonyi-medence	2	O1
Malom, pék és tésztaárak	Nyugat-Külső-Somogy	2	P2
Italgyártás; Vendéglátás, turizmus	Balaton-felvidék és kismencedék	2	I2
Malom, pék és tésztaárak	Balaton-Riviéra	2	P3
Italgyártás; Vendéglátás, turizmus	Marcali-hát	3	I3
Vendéglátás, turizmus	Somogyi parti sík	3	V2
Malom, pék és tésztaárak	Veszprém-Devecseri-árok	3	P4
Italgyártás	Somogyi parti sík	4	I4
Vendéglátás, turizmus	Balaton-felvidék és kismencedék	4	V3
Tejtermékek; Olaj- és fűszer; Vendéglátás, turizmus	Badacsony-Gulács-csoport	4	T1
Olaj- és fűszer	Balaton-felvidék és kismencedék	5	O2
Italgyártás	Balaton-felvidék és kismencedék	5	I5
Tejtermékek; Hal- és hús-feldolgozás	Keszthelyi-fennsík	5	T2

A fókuszcsoporthoz interjúk során több követendő, illetve sikertelen, a F2F vagy a REL koncepcióhoz kapcsolódó projekt is szóba került. Az említett példákon túl azonban átfogóbb képet kívántunk kapni ezek Magyarországi helyzetéről, ezért egy adatbázisba gyűjtöttük őket. Mivel a fókuszcsoporthoz interjúk alapján ezek jellemzően Európai Unió pályázatokhoz kötődnek, ezért azt vizsgáltuk meg, hogy milyen a témába vágó EU-s projektben voltak eddig magyar partnerek. Ehhez a keep.eu, illetve az ec.europa.eu oldalak vonatkozó keresőfelületeit használtuk, a keresőkifejezések pedig az alábbiak voltak: Farm-to-fork, Short supply chain, Food supply chain, Farm2Fork, Alternative Agriculture, Local Market. Az így összeállított adatbázis jó kiindulási alapot adott a kutatás következő szakaszához a lehetséges interjúalanyok terén.

A szakirodalmi előzmények (BAKOS I. M. 2019; CSAPODY B. 2023; SZŐKE V. 2023) és a vizsgált korábbi projektek nyomán szakértői interjúkkal validáltuk, illetve tártuk fel mélyrehatóbban a fókuszcsoporthoz interjúk során elhangzottakat (*l. ábra*). Ezeket három fő kategóriába lehet sorolni: egy-egy problémát részletesen ismerő lokális kutatók (K1, K2, K3), a helyi területfejlesztésben gyakorlati tapasztalattal rendelkező LEADER egyesület képviselői (L1, L2), illetve a fenntartható élelmiszer rendszerek terén sikeres

1. ábra A kutatás módszertana folyamatában szemléltetve
 Forrás: Saját szerkesztés, 2025
 Figure 1 The applied methodology
 Source: Own editing, 2025

gyakorlatot működtető szervezetek (Sz1, Sz2). Összesen 30 lehetséges alanyt kerestünk meg email-eken keresztül félig strukturált szakértői interjúkra, melynek nyomán 7 került lefolytatásra 2024. 11. 04. és 2024. 11. 12. között (2. táblázat). Minden esetben felajánlottuk a személyes, helyszíni beszélgetés lehetőségét, azonban öten az online, Zoom platformos opció, míg ketten a telefonos interjú készítés mellett döntöttek. A beszélgetések 30-50 percet vettek igénybe, majd a rögzített hanganyag alapján kivonatolásra és elemzésre kerültek.

2. táblázat – Table 2

Szakértői interjú alanyok listája
 List of experts

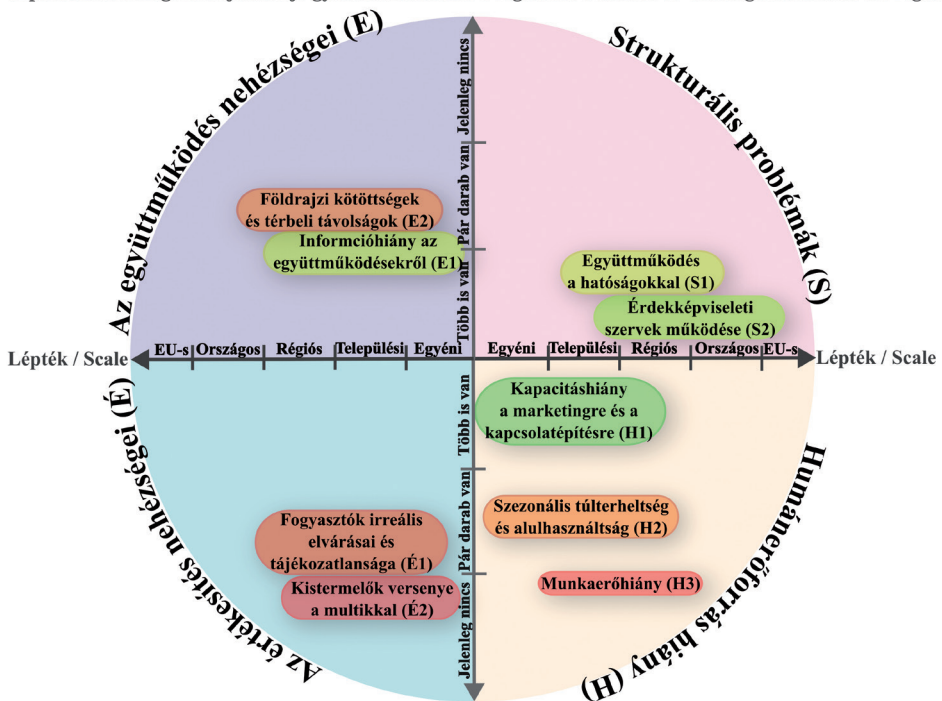
Kategória	Kistáj	Kód
Szakértő kutató	Balaton-felvidék és kismedencék	K1
	Somogyi parti sík	K2
	Baltoni-Riviéra	K3
LEADER Egyesület képviselő	Keszthelyi-Riviéra	L1
	Alsó-Zala-völgy	L2
Jó példát képviselő szervezet	Visegrádi-Dunakanyar	Sz1
	Balaton-felvidék és kismedencék	Sz2

Eredmények

A rövid élelmiszer-ellátási láncok helyi megvalósításának legfőbb gátjai

A fókuszcsoporthoz tartozók során elhangzottak szisztematikus elemzése nyomán kilenc fő problémakört azonosítottunk, melyek a F2F koncepció helyi megvalósításának és a rövid élelmiszer-ellátási láncok kialakításának gátat szabnak. Ezeket még további négy fő kategóriába osztottuk be, illetve értékeltük a földrajzi léptékük és aszerint is, hogy az interjúalanyok nagyságrendileg hány jól működő megoldásról tudtak beszámolni a régió belül (2. ábra). Utóbbi két szempont együttesen jól mutatja az egyes problémák megoldási esélyeit: annál könnyebben leküzdhető egy-egy gátló tényező, minél kisebb léptékben igényel változtatást, illetve minél több jó gyakorlatból lehet tanulni már akár a régió belül

A problémára megoldást jelentő jó gyakorlatok száma a régióban / Number of existing solutions in the region

A problémára megoldást jelentő jó gyakorlatok száma a régióban / Number of existing solutions in the region

2. ábra A rövid élelmiszer-ellátási láncok kialakításának a legfőbb gátjai a Balaton térségében

Forrás: Saját szerkesztés, 2025

Figure 2 The main barriers to the development of short food supply chains in the Lake Balaton region

Source: Own editing, 2025

- S – Structural problems: S1 – Cooperation with the authorities, S2 – Functioning of interest groups;
 - H – Human resources shortage: H1 – Lack of capacity for marketing and networking,
 - H2 – Seasonal overcapacity and underutilization, H3 – Labor shortage; É – Sales challenges:
 - É1 – Consumers' unrealistic expectations and lack of information,
 - É2 – Small farmers have to compete with multinational corporations; E – Challenges in cooperation:
 - E1 – Lack of information about partnerships, E2 – Geographical constraints and spatial distances
- Dimension of scale (from inside to outside): Individual, Local, Regional, National, European Union
 Dimension of number of existing solutions (from inside to outside):
 There are multiple of them, There are a few of them, There aren't any right now

is. Az interjúalanyok által leggyakrabban emlegetettek a strukturális problémák voltak, mint a hatóságokkal, jogalkotókkal és önkormányzatokkal való esetenkénti nehézkes együttműködések. Gyakoriatok a negatív tapasztalatok például a helyi élelmiszer termékekkel kapcsolatos jogszabályok és az országos hatóságok terén. Ez egy olyan álláspont volt, amely a vállalkozók közötti tevékenységbeli, területi vagy társadalmi különbségeken átívelően jelent meg. Ugyanakkor több résztvevő is beszámolt pozitív esetekről, mint például, amikor a helyi élelmiszerhatósággal tudtak konzultálni egy-egy új technológia bevezetése kapcsán. Szintén strukturális jellegű és régiós-országos léptékű, ám több megoldási lehetőséggel is rendelkező probléma az érdekképviseleti szervek akadozó működése. A termelői hálózatok és a hatékony érdekképviselet hiánya gyakori probléma a régióban, melyre megoldásaként a helyi, bottom-up szerveződések kiszélesítését emelte ki több résztvevő is. A döntően borászokat tömörítő példa, a Balatoni Kör egy jól működő szervezet, ám erősen értékesítés és marketing fókuszú. *„Vállalkozói oldalon nyilván jó példa a Balatoni Kör, aki ez az egész köré tudott egy történetet kerekíteni. Magát is tudja belőle építeni, magukat a termelőket is tudja építeni és az egésznek ad egy ilyen brandet. Ez nyilván jó. (K3)”* Ugyanakkor ezen szervezet hiába működik gazdasági szempontból sikeresen, a „Termőföldtől az Asztalig” koncepcióban történő előrelépés facilitálása nem tartozik a prioritásaik közé.

A lépték és a megoldások száma terén diverz csoportot alkotott a humán erőforrások hiányára fókuszáló problémacsoport. Kisléptékű probléma például a vállalkozók kapacitáshiánya a marketing és kapcsolatépítési tevékenységekre. Ezen belül többen is a kistermelői formát emelték ki, amelynél nem jut idő a termelésen túli tevékenységekre. Ugyanakkor két nagyvárosi vállalkozó is pozitív példaként tudta felhozni az online, illetve nyomtatott kiadványokban történő megjelenést, amely lendíteni tudott a forgalmukon. Általános vélemény volt, hogy helyi közösségekben a termelők és értékesítők közötti gyakoribb információcserével számtalan problémára tudnának megoldást találni. Valamivel nehezebb azonban ellensúlyozni az erős szezonális jelentette kihívásokat, melyek az egész régió működését meghatározzák. Ellenben általános megoldási javaslatként merült fel, hogy a négy évszakos működés lenne a cél, nem pedig az, hogy a szezonban kinyitnak és télen bezárnak. Végezetül a legnehezebben leküzdhető humán erőforrás jellegű probléma a munkaerőhiány, amely egyaránt igaz az alacsonyan képzett vendéglátóipari vagy mezőgazdasági idénymunkásokra és a képzett szakmunkásokra is. Utóbbi kiemelten jellemző a pékségek esetében, a fókusz csoportos interjúk során megszólaló ágazati szereplők számtalan olyan problémát tudtak felsorolni, amely révén akadozik a minőségi munkaerő utánpótlás. Ezek gyakran országos szintű problémák eredményei, melyre nem tudtak jól működő megoldást javasolni az interjúalanyok.

A termékek értékesítési nehézségei azon probléma csoport, amelyre kifejezetten kevés jelenleg is működő megoldási javaslatot tudtak felhozni az interjúalanyok. Ide tartozik a fogyasztók tájékozatlansága és valóságtól elrugaszkodott elvárásai, melyek kifejezetten az árak terén jelentkeztek. Abban egyetértettek a résztvevők, hogy kiemelten fontos feladata minden termelőnek a fogyasztók edukációja annak érdekében, hogy jobban megértsék a helyi termékek értékét, az árképzést és az egyes élelmiszerek előállításához szükséges munka mennyiségét. Ezek azon aspektusok, amelyek révén ők tenni tudnának a fogyasztók ár-érzékenységének az enyhítésén és az étkezési műveltség („food literacy”) fejlesztésén. A résztvevők közül a legkevesebben az értékesítésnek azon aspektusát érintették, hogy mennyire nehéz a multinacionális cégekkel és kereskedőkkel versenyezni. A konkrét kihívások terén eltérő területen működő vállalkozók másra fókuszáltak: a résztvevők egyrésze a termelői piacok akadozó működését említette, míg a másik fele a nagyvállalatok és a hipermarketek negatív hatásait emelte ki.

Végezetül önálló problémacsoportot alkot a vállalkozók közötti együttműködések nehézsége, ugyanakkor ahogyan a másik hét probléma, ezek is erősen kötődnek a többi problémakörhöz. Kifejezetten sok résztvevő említette, hogy nincs elegendő információjuk a lehetséges partnerekről és együttműködésekről. Többen kiemelték, hogy vertikális, a termelési láncokon átívelő együttműködésekre lenne szükség, melyek kulcsa a helyi információáramlás és kapcsolatfenntartás. Erre jó példát jelent az agrárkamara által a COVID-19 pandémia alatt létrehozott kistermelői adatbázis, melynek jelenlegi működőképességét azonban többen is kétségbe vonták. A helyi információ megosztáshoz szorosan kapcsolódik a földrajzi kötöttségek és a térbeli távolságok jelentette probléma, amely a rövid élelmiszer-ellátási láncok kialakítását sokszor gátolja. Például a pékségeket üzemeltetők egymástól függetlenül is megerősítették, hogy nem lehetséges csak helyi alapanyagokra építeni, muszáj régió kívüli beszállítókkal dolgozni. Több másik ágazatbeli résztvevő is osztotta ezen véleményt és csak elvétve tudtak olyan példákat hozni, ahol működőképes a csak helyben elérhető alapanyagokra és erőforrásokra alapozó termelés.

Ágazati és társadalmi különbségek a helyi termelők között

A 9 legfőbb gátló tényező mellett a fókuszcsoportos interjúkon elhangzottakat elemeztük olyan szempontból is, hogy melyek azok az aktorok közötti véleményegyezések és -különbségek, melyek akadályozhatják a helyi élelmiszerláncok kialakulását. Ennek egy fontos dimenziója a termelői ágazatok, ugyanis az eltérő tevékenységek eltérő együttműködési hajlammal párosulhatnak. Továbbá a különböző gazdasági tevékenységek esetében más és más jelentheti a legfőbb problémát. A vendéglátásban érdekelték leginkább a lehetséges együttműködésekkel kapcsolatos információhiányt emelték ki. A gyakorlatban ez egyrészt a beszállítók felkutatásának, másrészt az éttermek közötti partnerségi lehetőségek azonosításának a nehézségében nyilvánul meg. *„Vendéglókkal azért nehéz együttműködni, mert télen zárva vannak, nyáron meg nem érnek rá.” (I3)*. A tő körül nagy számban jelen lévő vendéglátóipari egységekkel szemben markáns eltérést mutattak a húsfeldolgozással és tejtermékekkel foglalkozó vállalkozások, melyek ritkábban fordulnak elő a régióban. Ennek a fő oka az állatokkal való dolgozás jelentős munkaerő igénye lehet; volt olyan résztvevő, akinél *„tavaszig volt birka és sertés, de munkaerő hiányában ezzel fel kellett hagyni (T1)”*. Ehhez kapcsolódóan fogalmazta meg az egyik megkérdezett vállalkozó, hogy *„az állattartást ma már csak a bolondok csinálják (I4)”*. Ennek a hatása pedig érződik más ágazatokban is, például a borászatban, ahol borkóstolókhöz kísérőként felszolgálva lenne igény a minőségi helyi hús- és tejtermékekre, azonban *„2-3 vállalkozáson kívül gyakorlatilag nem lehet mondani sajtost, aki egy megfelelő minőséget tud hozni (Sz2)”*. A borászatok egyébként természetföldrajzi és történelmi okokból is az egyik legjelentősebb vállalkozói csoportot jelentik a régióban, akik ráadásul saját véleményük szerint kiemelkedően pozitív példát jelentenek az összefogásra, amely a helyi élelmiszerláncok kialakításának is egy kulcs tényezője. A borászatok *„nagyon összefognak, nincsenek titkok egymás közt (I2)”*, melynek két fő oka van. Egyrészt *„minden bor egyedi, ezért csak tanulhatunk egymás borainak a közös kóstolásából (I2)”*. Másrészt *„egy túltermelés van a borászatok szempontjából borban [...], így az összezárás oka, hogy lássák az emberek, hogy itt valós összefogás van és ennek köszönhetően a boroknak a színvonala nagyon nagyot javult (Sz2)”*. Ráadásul ezen ágazatspecifikus tényezőkön túl a klasszikus termelői szövetkezeti előnyöket is élvezik, mint például az eszközök egymástól való kölcsönzése. Ezzel szemben egy másik jelentős mennyiségű vállalkozást jelentő ágazatnál, a pékségek esetében teljesen elzárkóznak a horizontális, ágazaton belüli együttműködésektől, maxi-

mum csak vertikális jelleggel kooperálnak éttermekkel beszállítóként. Ennek a fő oka az lehet, hogy míg a borok terén túlkínálat van, addig a minőségi pékáruknál túlkereslet alakult ki a térségben. Saját bevallásuk szerint a pékségek nem tudnak annyi kenyeret sütni, mint amennyi a turistáknak kellene a nyári szezonban, ezért sokan inkább csak a saját, állandó vevőkörükre fókuszálnak. Így inkább jogszabályi szigorítással próbálnák meg kiszorítani az alacsony minőségű árukat a piacról, például „*törvényileg szabályozni kellene, hogy mi a kovászos definíciója, mert most bármit lehet árulni ilyen címen (P4)*”. Ez is mutatja, hogy az egyes vállalkozók REL megvalósításhoz kapcsolódó attitűdjét csak olyan úton érthetjük meg, hogyha elemezzük azon cselekvőhálózatok emberi (pl. fogyasztók, más termelők) és nem-emberi (pl. jogszabályok) aktorait, melyeknek a részét képezi az adott vállalkozó. Így földrajzilag egymással szomszédos termelőknek is lehet markánsan eltérő véleményük a klímaváltozás negatív hatásai ellen való küzdelemlről, hogyha az eltérő tevékenységük nyomán eltérő cselekvőhálózatoknak a részei.

Az ágazat mellett a társadalmi csoportok közötti ellentétek az a másik fontos törésvonal, amely meggátolja a jól működő rövid élelmiszerláncok kialakítását a régióban. Az ezen téren legfontosabb aktorok azonosítása során egy újfajta szemléletmódot adott a helyi élelmiszer-ellátási láncok mentén történő elemzés, amely révén két fő csoportra tudtuk elkülöníteni a termelőket: őslakosokra és bebírókra. Előbbiek a generációk óta a régióban élő gazdálkodók, míg utóbbi gyűttmentek a gasztrorradalom fellendüléséhez kapcsolódóan az utóbbi két évtizedben költöztek a térségbe a nagyvárosi, irodai életüket hátrahagyva. A közöttük lévő különbségek már az interjúfelkérések során is megmutatkoztak, ugyanis a fiatalabb generációkból kikerülő bebírók nagyobb arányban reagáltak vissza a megkeresésekre és nyitottabbak voltak a termőföldtől az asztalig koncepció megvalósítási lehetőségeinek az átbeszélésére. Ennek nyomán a bebírók voltak túlsúlyban a résztvevők között, akik többször hangot is adtak az őslakosokkal való kommunikáció nehézségeinek. A vegyes összetételű fókuszcsoportokban ebből nem alakult ki tényleges konfliktus, hanem egyetértettek a résztvevők a párbeszéd fontosságában. Ennek a fő oka az lehetett, hogy a fókuszcsoportos interjúkba az egyébként is nyitottabb, kommunikatívabb termelők kapcsolódtak be mindkét csoport részéről. A két fő termelői csoportba tartozó aktorok közötti generációs és képzettségbeli különbségek, illetve az ezekből adódó eltérő értékrend több fókuszcsoportos, illetve szakértői interjú során is előkerült. „*Az őslakosok más világlátással rendelkeznek, de övék a föld: ők műtrágyát használnak, permeteznek [...] míg a tanult, falusi gyűttmentek bio- és ökögazdálkodást folytatnak, például saját komposztot és szalmával takarást használnak. (V3)*” Összefoglalva, míg a generációk óta a helyi mezőgazdaságban dolgozó őslakosok a természeti környezetet, így például a talajt egy kihasználható erőforrásnak tekintik és a hagyományos termelési módokat preferálják, addig a bebírók számára ez egy, a környezeti és kulturális értékei miatt választott idilli vidéki életér. Így a klímaváltozás negatív hatásait megtapasztalva jellemzően fontosnak tartják a bebírók a fenntartható, a környezeti értékeket megőrző, innovatív termelési módok implementálását. Utóbbi ráadásul sokszor azzal a minőségi igénnyel is találkozunk, amely az egyik fő mozgatórugó volt az elmúlt évtizedes gasztrorradalom minőségi fordulatában. Az eltérő értékrendek és termelési gyakorlatok azonban gyakori konfliktus források, melyek korlátozzák a helyi vállalkozói együttműködések sikerességét és akadályozzák a rövid élelmiszer-ellátási láncok kialakítását.

A helyi élelmiszer-ellátási láncok mentén a két fő termelői csoporton kívül másik három aktor típust is el tudunk különíteni a régióban, akikben közös elem, hogy az REL-ben fogyasztóként jelennek meg. A térség egyik egyedi, leginkább a turizmusra visszavezethető jellegzetessége, hogy élesen elkülönül, hogy kik termelik meg a minőségi helyi élelmiszereket, illetve, hogy kik azok, akik a fizetőképes keresletet jelentik ezen termé-

kekre. „Fogyasztói kérdőívezés nyomán kiderült, hogy azok az emberek, akik helyi terméket vesznek, azok más típusú emberek, mint akik itt laknak. (L2)” Így az őslakosokat és bebírókat az is összeköti, hogy termelőként hiába kulcsszereplői a helyi élelmiszer-ellátási láncoknak, mégsem tudnak a fő fogyasztói lenni ezen magas árszínvonalú termékeknek. „Olyan jövedelmi helyzetben vannak, hogy kénytelenek egy diszkont áruház láncban nyomott áron megvásárolni akár a silányabb terméket is. (L2)” Így vagy megveszik az olcsóbb, de általában nem helyi termékeket a nagyáruházakban, vagy „megtermelnek sok mindent a kertben, megvesznek sok dolgot a szomszédaiktól (L2)”. Utóbbi ugyan környezetileg kifejezetten fenntartható gyakorlat, azonban jól mutatja, hogy a turizmus nyomán megjelenő fogyasztók hiányában gazdaságilag nem lehetnének fenntarthatók a rövid élelmiszer-ellátási láncok.

A három fogyasztói csoport közül kifejezetten egyedi és Balaton térség specifikus a pionírok csoportja, akik a szocializmus évtizedeiben az iparosodó nagyvárosokból menekültek a számukra idilli vidékre. A jellemzően értelmiségi háttérrel rendelkező, mára már nyugdíjas ideköltözők leginkább a gazdag természeti értékek miatt érkeztek, de kulcsfontosságú aktorok voltak a színes kulturális és társadalmi élet megteremtésében, például a Káli-medencében. A minőség iránti igényük és fizetőképességük megmaradt, sőt, a külföldi nyugdíjas beköltözőkkel együtt fontos alapját is jelentik a gasztrorradalom beindulásának, azonban egyre inkább asszimilálódnak az együttélés nyomán az őslakosokkal és a közös nagyvárosi múlt nyomán a bebírókkal. A másik kettő, fogyasztóként megjelenő csoport már egyértelműen a turizmushoz köthető, melyekre a nyaralótulajdonos és a tömegturista megnevezés is utal. Ugyan mindkét csoport csak ideiglenesen van jelen és erősen jellemző az itt tartózkodásukra a szezonális, azonban fő fogyasztóként egyértelműen meghatározzák az ellátási lánc korábbi szakaszaiban dolgozó termelők életét is. Ezek a minőségi, helyi élelmiszereket megvásárolni képes fogyasztók jellemzően a régió kívüli nagyvárosokból érkeznek, akár turistaként, akár részleges (második otthonos) vagy permanens kikötözőként, a térségnek most már több részén „olyan sokan vannak, hogy a helyi termék igény-kereslet szintjén is elérte az ingerküszöböt, tehát külön kell ezzel a szegmessel foglalkozni (L1)”. A fizetőképességükhöz kell igazodnia a helyi termékek árának, ugyanakkor egyrészt a minőségigényük nyomán, másrészt mivel rekreációs célból érkeznek és hajlamosak drágább termékekre is költeni, gyakran vásárolják meg a magasabb árú, de minőségi helyi termékeket itt tartózkodásuk során. Az árérzékenység kapcsán ugyanakkor vannak különbségek a tehetősebb, ingatlan vásárlást is megengedhető nyaraló tulajdonosok, illetve az általában csak pár napra érkező tömegturisták között. Utóbbiak ugyanis már több esetben drágállják a helyi termékeket és a vállalkozók szerint edukációra szorulnak az étkezési műveltség terén. Ráadásul míg a nyaralótulajdonosok bizonyos kérdésekben képesek konszenzusra jutni a helyben lakó termelőkkel, addig a rövidebb időre érkező turisták jellemzően kevésbé kompromisszum készek és nehezebben értik meg például, „hogy miért nincs kenyér a pékség zárása előtt 20 perccel (P4)”. A tömegturista elnevezés használata a megkérdezett termelők részéről inkább pejoratív jellegű, a fogyasztók edukáltságának a hiányára utal, nem pedig a klasszikus nemzetközileg használt túlturizmus megjelenésére. Ugyanakkor az interjúk nyomán egyértelmű, hogy a klímaváltozás által extrán terhelt gazdasági- és társadalmi átalakulás növeli a társadalmi távolságokat a térségben, ezzel egyre több gyakorlati konfliktust okozva. Így a turizmus helyi szerepe egyre ambivalensebb azon helyi termelők körében, akik a fenntarthatóság irányába mozdulnának el a klímaváltozás negatív hatásait megtapasztalva. A bio- és/vagy helyi termékek előállítására és forgalmazására építő vállalkozások virágzása a Balaton térségében egyértelműen a turizmus felfutásához köthető, mivel a turisták jelentik a fizetőképes fogyasztói kört ezen termékekre. Ugyanakkor

egyre többször jelenik meg az a vélemény, hogy a turizmus túlzott mértékű fellendülése a COVID-19 pandémia során, illetve az ezen léptékű igények kiszolgálására fókuszáló beruházások a fenntarthatóság egyik legfőbb gátja és a társadalmi konfliktusok fő indukálója. A helyi szereplők körében egyre inkább megjelenik azon szemlélet, amely megkérdőjelezi, hogy egy-egy projekt vagy vállalkozás esetében a sikeresség megfelelő mérőszáma-e a látogatómennyiség, hogyha annak emelkedése egyre több konfliktust és egyre kevésbé fenntartható élelmiszerrendszereket jelent. Ezzel szemben hangsúlyosan megjelent az interjúkban az is, hogy turisták nélkül jelenleg nem lehet F2F megoldásokat gazdaságilag is fenntarthatóan alkalmazni, ugyanis a helyben lakók körében nincs meg erre a fizetőképes kereslet.

A sikeresség kulcstényezői „a Termőföldtől az Asztalig” koncepció helyi megvalósításában

Az európai uniós támogatású projektek adatbázisának az elemzése során összesen 134 megvalósult vagy folyamatban lévő projektet azonosítottunk, melyek között 22 volt magyar érintettségű. Ezek közül csak egyben, az Agrishort Interreg V projektben voltak balatoni kötődésű partnerek (DOMBI G. et al. 2018), illetve kettő másik Horizon projektben (Organic Targets 4EU és SKIN) volt valamilyen egyéb formában érintett a térség. Ezeket túl azonban nem volt több Balatonhoz köthető projekt és összességében megállapítható, hogy területileg szórta el ezek Magyarországon az ezen témájú kezdeményezések. Ennek a fő oka, hogy többségében ezek Interreg projektek (például magyar-román vagy a magyar-szlovák), melyeknél kötelező elem a határmentiség. Az ilyen jellegű projektek beindításához és a határon túli partnerek megtalálásához kifejezetten fontosak az egyéni kapcsolatok, ismeretségek, különösen, hogyha helyi termelők bevonás a cél. Ezt kihangsúlyozta a rövid élelmiszer-ellátási láncok kialakítására és fejlesztésére fókuszáló Agrishort projekt mindkét magyar partnerének a képviselője (K3, L2). Horvát-magyar Interreg együttműködésként a Balaton térségének két vármegyéjéből, Zalából és Somogyból kellett gazdálkodókat bevonni. Utóbbiban a 2010-es évek közepén kezdtek el megjelenni azon termelők, akik a Káli-medence példáján felismerték, hogy az előre lépéshez és a minőségi javuláshoz vállalkozói összefogásokra van szükség. A termelők bevonásában a legkézenfekvőbb eszközök a személyes kapcsolatok voltak: „*Én szeretek piacra járni és beszélgetni emberekkel, így ilyen különféle utakon-módokon jutottuk el egymáshoz [a helyi termelőkhöz] (K3).*” Az ilyen kezdetleges személyes kapcsolatok eredményezték végül azt, hogy sikeresen bevonhatóak voltak ezen termelők és létre jöhetett a projekt eredményeképpen a Somogyi Helyi Termék Egyesület. „*Szerencsés együtt állás volt ... Tetten érhető egy regionális intézmény beágyazottságnak a szerepe és ennek a pozitív hatása. Ha megfelelően ismered a régiódat, [...] akkor is rá tudod varrni a kabátot a gombra (K3).*” A legfontosabb tényezők így egy sikeres F2F projekt beindításában „*a térség ismeret, a helyiismeret, a partneri hálózat sűrűsége (K3).*” A pályázatot készítő szervezetek számára kulcsfontosságú „*hogy személyesen és intézményi szinten mennyire vagyunk beágyazva a régióba és ezt mennyire tudjuk hitelesen képviselni. Egy Leader egyesület is ilyenkor tud tők jól működni, hogyha kialakult egy jó hálózat (K3).*” Utóbbira pozitív példa az Agrishort projekt másik magyar partnere, amely képviselője szintén a személyes kapcsolati háló fontosságát emelte ki.

„*Fontos előfeltétel volt, hogy megvolt egy alapvető bizalom a termelők részéről a szervező csapat irányába, amely a közös múltunk miatt volt. Hiszen már a 2000-es évek óta ez a szervezet, illetve ennek a jogelődjei folyamatosan kiadvánnyal, helyi termék fesztivállal, egybekkel volt jelen. [...] Tudták, hogy ez nem egy olyan [Leader] csapat, mint*

amilyen Magyarországon sajnos sok helyen van, hogy fellángolás és aztán elhalás, ami aztán rombolja a termelők bizalmát (L2)”.

A Leader egyesületekkel kapcsolatos vegyes érzelmek több vállalkozó esetében is megjelenetek. Voltak ugyanis pozitív példák, mint a Nyitott Porták hálózatot megszervező Zala Termálvölgye Leader Egyesület vagy a Szezon Kosár Bevásárló Közösséget üzemeltető Hévíz-Balaton-Zalai Dombhátak Leader Egyesület. Ezen, a „termőföldtől az asztalig” koncepcióhoz kapcsolódó kezdeményezések sikerességében kulcstényező volt a Leader egyesületek helyi beágyazottsága és mikro térség szintű működése. Ugyanakkor nagy differenciák vannak az egyesületek között, több vállalkozó is azt tapasztalta már, hogy *„a Leader szervezetek 5-8 éve csak pályázati adminisztrációs rendszerekként működnek, nem tudják a valós feladatukat végezni. Jók lennének, de nem azt csinálják – részben kényszerűségből – amit kellene (Gy1)*”.

Szintén egy vitatható példát jelent a Káptalantóti Liliomkert piac a Káli-medencében. Többen is kifejezetten pozitívan beszéltek róla, mint a F2F kezdeményezések egyik mintája: *„Ugye volt egy jó példa, a Liliomkert piac, ami már 2007 óta működik. (K3)”* Ez miért is volt sikeres? *„Mevolt a szociokulturális közege, amibe be tudott ágyazódni. (K3)”* Azonban amikor egy nem a régióból származó, hanem az ország más részén F2F kezdeményezések megvalósításával foglalkozó szakértőt kérdeztünk, akkor egy árnyaltabb képet kaptunk:

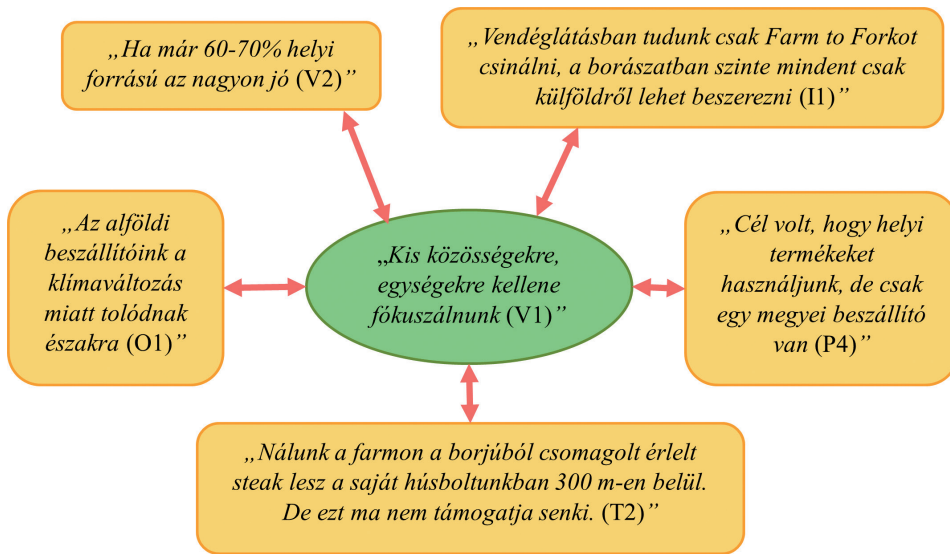
„A Liliomkert Piac egy kontrolálatlanul működő valami. Nyilván van olyan termelő, aki saját terméket hoz. De [...] nagyon sok olyan ember jár oda, aki valahol vásárol és ott tovább értékesít. Nálunk [az általa képviselt bevásárló közösségben] nem szól zene, nem jön kürtös kalácsos, nem jön lángosos, nem hangulatot szeretnénk termelni, hanem valódi élelmiszert biztosítani a vásárlóknak. [...] Én ezekben az élmény piacokban nem látom azt, hogy ez előmozdítaná a valóságban a helyi élelmiszer fogyasztást. (Sz1)”.

A sikeres és a vitatható példák mellett vannak kudarcot vallott F2F kezdeményezések is a Balaton térségében. *„Önkormányzatok csináltak egy csomó termelői piacot. Én nem tudom hány termelői piac helyszín jött létre a Dél-Balatonnál: Balatonbogláron, Zamárdiban, Siófokon, Balatonszéplakon. Ezek láthatóan full alulhasznosítottak, igazából nincs mögötte valós tevékenység. Létrejött egy ilyen bódékkal tarkított köztér (K3)”*. Ezen kudarcok is arra erősítenek rá, hogy a legfontosabb sikerességi tényező a helyi beágyazottság és kapcsolatrendszer megléte, amikor egy szervezet helyi élelmiszer-ellátási láncok kialakítására törekszik. *„Önkormányzati részről mivel lehetett pályázni a TOP-ban termelői piacra ezért pályáztak rá, megcsinálták. De azt a szervező munkát az önkormányzatok már nem tették mögé, ami egy ilyen piacszervezési folyamathoz szükséges. (K3)”*.

Abban szinte minden interjúalany egyetértett, hogy a helyi kapcsolatrendszer a F2F gyakorlatok megvalósításának a kulcstényezője. Azonban az ehhez kapcsolódó társadalomföldrajzi léptékek, a helyi mikroközösségeknek a hangsúlyosabbá tételének számaltalan akadályja van az interjúalanyok szerint. Ugyan volt, aki expliciten kimondta, hogy a *„Kis közösségekre, egységekre kellene fókuszálnunk (V1)”*, ezzel is a fenntarthatóság léptékváltó jellegét hangsúlyozva, azonban minden megszólított ágazatból volt olyan termelő, aki ennek a jelenlegi kivitelezhetetlensége mellett érvelt (3. ábra).

Összefoglalás

Az Európai Unió a zöld átállás egyik legfőbb eszközének a „Termőföldtől az Asztalig” (Farm to Fork) koncepció alkalmazását jelölte meg, melynek célja az élelmészeti rendszereink igazságosabbá, megfizethetőbbé és fenntarthatóbbá tétele. Ehhez nagy hangsúlyt

3. ábra A fókuszcsoporthoz tartozó interjúk során elhangzott válaszok az egyik résztvevő kis közösségeket hangsúlyozó ötletére
 Forrás: Saját szerkesztés, 2025

Figure 3 The responses given during the focus group interviews to one participant's idea emphasizing the role of small communities

Source: Own editing, 2025

V1: „We should focus on small communities”; V2: „If 60–70% of it comes from local sources, that's really good”;

I1: „We can only do Farm-to-Fork in the restaurant; at the winery, almost everything has to be sourced from abroad”;

P4: „The goal was to use local products, but there is only one supplier in the county”; T2: „Here on the farm, we'll be serving steak made from our own calves at our butcher shop, which is less than 300 meters away. But nobody supports that today.”; O1: „Our suppliers in the Great Plain are moving north due to climate change”

helyez a rövid ellátási láncok és a helyi beszerzői hálózatok inkluzív kialakítására, melynek kulcsa a lokális termelők, értékesítők és fogyasztók összekapcsolása. Az utóbbiakat akadályozó tényezők azonosításához elengedhetetlen a helyi aktorok véleményének a megismerése. A kutatás mintaterületét adó Balaton térség egy markáns természetföldrajzi egység, ugyanakkor közigazgatásilag felszabdalt és nehezen definiálható, illetve turbulens gazdasági-társadalmi átalakulások színtere évtizedek óta. A tanulmány kérdésfelvetése arra vonatkozott, hogy milyen gátjai és kulcsfontosságú tényezői vannak a zöld átállás, ezen belül kiemelten a „termőföldtől az asztalig” koncepció megvalósításának a Balaton-térségében?

A kutatás alapját a helyi termelőkkel és szolgáltatókkal lefolytatott fókuszcsoporthoz tartozó interjúk adták. Négy alkalommal, összesen 19 szereplővel folyt online facilitált műhelymunka, melyek után összesítésre kerültek a témába vágó már megvalósult projektek, jó gyakorlatok. Ezen információkra építve hét szakértői interjút folytattunk le egy-egy kiemelkedő példára, vagy feltárt problémára fókuszálva.

A fókuszcsoporthoz tartozó interjúk eredményeként négy problémacsoportot és azokon belül összesen kilenc fő problémakört azonosítottunk, amelyek befolyásolják a helyi termelők (együtt)működését. Kiemelt problémát jelent az erős szezonális, illetve a hatóságokkal, jogalkotókkal és önkormányzatokkal való akadozó kooperáció. Azonban az a gát, amelyre a legtöbb termelő nem tud megoldást találni, az a fogyasztók valóságtól elrugaszkodott elvárásai. Végezetül a mezőgazdaság és az élelmiszeripar szereplőire kiterjesztve meg erősítettük azon, CSAPODY B. (2023) által a vendéglátásban leírt fő problémákat, mint

a vállalkozók közötti akadozó kommunikáció, a szakképzett munkaerő hiánya vagy a kistermelői kapacitáskorlát. Az egyes vállalkozók véleményében eltérő hangsúllyal megjelenő gátak léptékeket átívelően váltak azonosíthatóvá a cselekvőhálózat-elmélet alkalmazása révén, amelyben aktorokként értelmezhetők a helyi termelők, értékesítők és fogyasztók mellett az olyan nem-emberi cselekvők, mint a jogszabályok vagy a klímaváltozás is. Kutatási eredményeink nyomán levonható, hogy a „Termőföldtől az asztalig” koncepció helyi megvalósításának vannak ágazatspecifikus akadályozó tényezői, azonban a legfontosabb gátak a növekvő társadalmi távolságokban rejlenek. A NEMES G. et al. (2022A) által már részben leírt társadalmi átalakulásokat és konfliktusokat az eredményeink megerősítik, továbbá az ételmisszerellátási láncok mentén folytatott elemzés révén egy új szemszögből értelmezik. A termelői és fogyasztói csoportok közötti értékrendbeli különbségeket, illetve az egyéni aktorok közötti konfliktusokat egyre inkább kiélezi a lakhatási-megélhetési problémák, illetve a helyi népesség egyre intenzívebb kicserélődése. Ezen problémák megoldása a fő prioritás a helyi termelők életében, amely mögött csak másodlagos tényező az ételmisszer rendszerek fenntarthatóbbá tétele. Így a zöld átállás inkluzív megvalósításához és a termelők, valamint a fogyasztók transzformatív szemléletváltásának az eléréséhez elengedhetetlen ezen mögöttes társadalmi problémák kezelése. Utóbbi két csoport párhuzamos vizsgálata azért is kiemelten fontos, mert a helyi ételmisszerek fogyasztói köre és a helyi lakosok sok esetben nem egyeznek meg. Végezetül érdemes lehet egy átfogó, a teljes régióra kiterjedő célrendszert kidolgozni, mivel a turizmus és a társadalmi átalakulás szempontjából egyértelmű közös vonások vannak, amelyek összekötik a Balaton tágabb térségét. Ugyanakkor a célok menti konkrét beavatkozásokat már mindenképpen mikrorégiós szinten kellene megtervezni, mivel a dzsentifikáció és a társadalmi-ingatlanpiaci filtráció eltérő ütemben és kontextusban valósul meg a régió különböző pontjain. A megfelelő területi léptékre jó példát jelentenek a LEADER Helyi Akciócsoportok, mivel még pont akkora terület fednek le, hogy valós, szinte személyes kapcsolatokat tudnak fenntartani a helyi önkormányzatokkal és vállalkozókkal. Azonban ezen egyesületek erősen pályázati forrásokhoz kötöttek és limitált kapacitásúak. Célszerű lenne olyan jó gyakorlatok szélesebb körben alkalmazása, mint a borvidéki alapon szerveződő, tudásmegosztáson és kölcsönös segítségnyújtáson alapuló termelői egyesületek. A kutatási kérdésünk megválaszolása során meg kell említenünk a sokrétű gátak és a gasztróforradalom ambivalens, kereslet növelő, de társadalmi konfliktusokat kiélező szerepén túl a zöld kezdeményezések helyi beágyazottságát, mint sikerességi kulcstényezőt. Összeségében a megfigyelt példák alapján leírható, hogy a helyi mozgósítás és kapcsolatok át tudják ívelni a területi és társadalmi távolságokat, ugyanakkor ezek hiánya a legfőbb gátja az olyan absztrakt koncepciók, mint a „termőföldtől az asztalig” gyakorlatba ültetésének.

A tanulmány limitációi közé sorolható a fókuszcsoporthoz online formája, illetve a szakértői interjúk alacsony száma. Ugyanakkor a kettő interjú módszerrel együttes alkalmazása kellően gazdag és diverz információ mennyiséget biztosított a kutatási kérdés megválaszolására, mégha így a tanulmány egyoldalúan kvalitatív is lett. Utóbbi ellensúlyozására kiemelt jövőbeli célunk az eredmények kvantitatív adatokkal való tesztelése is, továbbá a módszertan átültethetőségének vizsgálata más területi egységekre, léptékre. Végezetül a kutatás egy másik továbbfejlesztési lehetőségét jelenti a szociálgeográfia irányzata felé történő elmélyítése kvantitatív indikátorok és további funkciók, így például a közoktatás vagy a közlekedés vizsgálata révén. Ennek a kézenfekvőségét az adja, hogy a jelen kutatásban vizsgált munka vagy lakás funkciók révén is lényegében térreleváns társadalmi csoportok kerültek beazonosításra és elemzésre.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-2-SZTE-468, EKÖP-529-SZTE, illetve EKÖP-576-SZTE kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Továbbá a kutatás a TKP2021-NVA-09 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a TKP2021-NVA pályázati program finanszírozásában valósult meg. Végezetül egyrészt a kutatómunka alapját jelentő PHOENIX projekt az Európai Unió Horizont 2020 kutatási és innovációs programjából részesült finanszírozásban a 101037328. számú támogatási megállapodás keretében. Másrészt a publikáció összeállítása a COMCHA (Community-based change: local and traditional knowledge(s) in NBS) Biodiversa+ projekt keretében valósult meg, szintén az Európai Unió támogatása révén.

TRÁSER NÁNDOR ZOLTÁN
SZTE TTIK FFI Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
traser.nandor.zoltan@szte.hu

SZKALISITY ANDRÁS
SZTE TTIK FFI Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
szkalisity.andras@szte.hu

NAGY GYULA
SZTE TTIK FFI Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
nagy.gyula.02@szte.hu

IRODALOM

- BAJMÓCY P. – VIDÉKI R. 2015: Keszthely és környékének demográfiai elemzése 1990-2011 között Statisztikai Adatok alapján. – Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok 10 (2) pp. 87–99. <https://doi.org/10.14232/jtgf.2015.2.87-99>.
- BAKOS I. M. 2020: A vásárlói közösségek mintázatai és térbeli sajátosságai Magyarországon. – Doktori Disszertáció, Szent István Egyetem, pp. 67; 154. <https://www.doi.org/10.14751/SZIE.2020.031>
- BENEDEK Zs. 2014: A rövid ellátási láncok hatásai: Összefoglaló a nemzetközi szakirodalom és a hazai tapasztalatok alapján. – IEHAS Discussion Papers. 2014/8 <https://hdl.handle.net/10419/108345>
- BERKI M. 2017: A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. – Földrajzi Közlemények, 141. 3. pp. 203–215.
- BRAZIL D. – SIDLOVITS D. 2009: Az eredetmegjelölés koncepcionális kérdései a Balatoni Borrégióban. – GAZDÁLKODÁS: Scientific Journal on Agricultural Economics, 53(4), pp. 376–383. <https://doi.org/10.22004/AG.ECON.92494>
- CHAUDHARY, A. – PFISTER, S. – HELLWEG, S. 2016: Spatially explicit analysis of biodiversity loss due to global agriculture, pasture and forest land use from a producer and consumer perspective. – Environmental science & technology, 50(7), pp. 3928–3936. <https://doi.org/10.1021/acs.est.5b06153>
- CSAPODY B. – ÁSVÁNYI K. – JÁSZBERÉNYI M. 2022: Gasztroturizmus és fenntarthatóság a Balatonnál - Fogyasztói preferenciák vizsgálata a szezonális és helyi alapanyagok tükrében. – Comitatus: Önkormányzati Szemle, 32 (240). pp. 93–100.
- CSAPODY B. 2023: Helyből jobb? – A rövid alapanyagellátási lánc szerepe a magyar vidéki vendéglátás rendszerében. – Turizmus Bulletin, 23 (2). pp. 14–23. <https://doi.org/10.14267/TURBULL.2023v23n2.2>

- DOMBI G. – FEKETE K. – OLÁH M. 2018: AgriShort - the experience of a short food chain organization project in the Somogy areas of the Balaton region. – *Falu-Város-Régió*, pp. 136–140.
- DUDÁS G. – NAGY GY. – BOROS L. 2019: Az Airbnb szerepe a Balatoni Turisztikai Régióban. – *Turizmus Bulletin*, 19 (2), pp. 4–14. <https://doi.org/10.14267/TURBULL.2019v19n2.1>
- DUDÁS R. 2013: A szuburbanizáció és a dezurbanizáció folyamatai Magyarországon az érintett települések önkormányzatainak szemszögéből. – *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2(1). pp. 20–31. <http://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/handle/123456789/4439>
- ECKERT, E. – KOVALEVSKA, O. 2021: Sustainability in the European Union: Analyzing the discourse of the European green deal. – *Journal of Risk and Financial Management*, 14 (2), pp. 80. <https://doi.org/10.3390/jrfm14020080>
- EGEDY T. – SÁGVÁRI B. 2021: Urban geographical patterns of the relationship between mobile communication, social networks and economic development – the case of Hungary. – *Hungarian Geographical Bulletin*, 70(2), pp. 129–148. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.70.2.3>
- FEKETE K. 2021: A Comitatus és a Balaton kapcsolatának három évtizede In: AGG Z. – ZONGOR G. – DARIDA Zs. (szerk.): *Comitatus 30 év/könyv: visszaemlékezések, esszék, tanulmányok, gondolatok, interjú.* – Veszprém, Magyarország: Comitatus Társadalomkutató Egyesület pp. 65–79
- FINTA I. 2015: Az integrált terület-és vidékfejlesztés eszközei és korlátai Magyarországon. – *Tér és társadalom*, 29 (1), pp. 132–148. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2673>
- FINTA I. 2019: A 2020 utáni uniós fejlesztéspolitika tervezett jogi szabályozása–avagy merénylet a vidék ellen. – *Új Magyar Közigazgatás*, vitaanyag, 12 (1), pp. 66–77. <http://real.mtak.hu/id/eprint/181826>
- FIGO, M. – SAUVÉE, L. – WIŚNIEWSKA-PALUSZAK, J. 2022: Opportunities and challenges of EU farm-to-fork strategy. – *International Food and Agribusiness Management Review*, 25(5), pp. 703–707. <https://normandie-univ.hal.science/hal-04262035v1>
- HORVÁTH Cs. 2019: Közösségvezérelt helyi fejlesztéspolitika működésének jegyei és területi különbségei Magyarországon. – *Taylor: Gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat*, 11 (3) pp. 34–47. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/taylor/article/view/22041>.
- IGLIŃSKI, B. – PIETRZAK, M. B. – KIELKOWSKA, U. – SKRZATEK, M. – GAJDOS, A. – ZYADIN, A. – NATARAJAN, K. 2022: How to meet the Green Deal objectives – is it possible to obtain 100% RES at the regional level in the EU?. – *Energies*, 15 (6), 2296. <https://doi.org/10.3390/en15062296>
- INZSÖL R. 2022: A rövid ellátási lánc társadalmi-gazdasági és területi összefüggései termelői oldalról Vas megye példáján. – *Doktori értekezés, Soproni Egyetem*. pp. 16. <http://doktori.uni-sopron.hu/id/eprint/813>
- JAKUS P. – MARÓSI S. – SZILÁRD J. 1971: Adatok a Balaton déli partvidékének mikroklímatiságaihoz. – *Földrajzi Értesítő*, 20(3), pp. 239–259.
- KUHMONEN, T. 2018: Systems view of future of wicked problems to be addressed by the Common Agricultural Policy. – *Land Use Policy*, 77, pp. 683–695. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.06.004>
- LATOUR, B. 2005: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory.* – University Press, Oxford. pp. 320. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001>
- LŐRINCZ K. – SZABÓ M. – AGÁRDI I. 2023: „Semmi különös? A Bakony ékkövei” társadalmi innováció és hálózatos együttműködés a VEB2023 programban. – *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 8(01). <https://doi.org/10.15170/TVT.2023.08.01.03>
- MANTA, O. – FOLCUT, O. – MILITARU, I. 2022: The Future of the Mountain Economy in the Context of the European Commission’s Rural Pact and the National Strategic Plan. – *SSRN* <https://doi.org/4070618>. 10.2139/ssrn.4070618
- MARSDEN, T. – BANKS, J. – BRISTOW, G. 2000: Food supply chain approaches: Exploring their role in rural development. – *Sociologia Ruralis*, 40, pp. 424–438. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00158>
- NEMES G. – CHIFFOLEAU, Y. – ZOLLET, S. – COLLISON, M. – BENEDEK Zs. – COLANTUONO, F. – ORBÁN É. 2021: The impact of COVID-19 on alternative and local food systems and the potential for the sustainability transition: Insights from 13 countries. – *Sustainable Production and Consumption*, 28, pp. 591–599. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2021.06.022>
- NEMES G. – ORBÁN É. – TOMAY K. 2022A: Meghasadt valóságok – dilemmák a turizmus és a dzsentrifikáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. – *Szociológiai Szemle*, 32 (1) pp. 88–113. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.5>
- NEMES G. – ORBÁN É. 2020: Vidéki dzsentrifikáció és falusi turizmus a Káli-medencében – A Lo-Káli kutatás első eredményei. – *Természet, kultúra, emberek satöbbi*, Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém, pp. 7–17. <http://real.mtak.hu/id/eprint/118015>
- NEMES G. – TOMAY K. – SÜLYOK M. J. – ORBÁN É. 2022B: Nekem a Balaton a Riviéra. – *Tér és Társadalom*, 36 (2), pp. 99–122. <http://doi.org/10.17649/TET.36.2.3427>

- NEMES G. – TOMAY K. 2022: Split realities–dilemmas for rural/gastro tourism in territorial development. – *Regional Studies*, pp. 1–10. <https://doi.org/10.1080/00343404.2022.2084059>
- NEMES, G. – RECKINGER, R. – LAJOS V. – ZOLLET, S. 2023: ‘Values-based Territorial Food Networks’ Benefits, challenges and controversies. – *Sociologia Ruralis*, 63 (1), pp. 3–19. <https://doi.org/10.1111/soru.12419>
- PÁL Á. – NAGY G. 2009: A régiók jelene és jövője Magyarország példáján. – *Közép-Európai Közlemények*, 2(4-5), pp. 145–149.
- PAPP S. 2021: Szőlő- és bortermelő közösségek rezilienciájának társadalomföldrajzi vizsgálata a cselekvő-hálózat-elmélet alapján. – *Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem* pp. 30. <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10940/>
- PIRISI G. – BERKECZ B. – ENKHTAMIR, N. – MERZA P. – TRÓCSÁNYI A. – MÁTÉ É. 2025: The Central-European small town: interpretations, challenges and resilience in Hungary. – *Journal for Geography*, 20(2), pp. 51–72. <https://doi.org/10.18690/rg.20.2.5201>
- RECANATI, F. – MAUGHAN, C. – PEDROTTI, M. – DEMBSKA, K. – ANTONELLI, M. 2019: Assessing the role of CAP for more sustainable and healthier food systems in Europe: A literature review. – *Science of the Total Environment*, 653, pp. 908–919. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.10.377>
- SCHLEICHER V. 2014: Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960 között. – *Doktori Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar*, pp. 26; 56. <http://hdl.handle.net/10831/32608>
- SZAKÁLY O. 2020: Vendéglátás és gasztronómia. – *Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest*, pp. 19. https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/6551/1/SzakalyOrsolya_2020_VendeglatasEsGasztronomia.pdf
- SZENDRŐ É. M. 2022: Az élelmiszerlánc, mint kritikus infrastruktúra és védelme. – *Doktori dolgozat, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, Budapest*, pp. 35. https://antk.uni-nke.hu/document/akk-copy-uni-nke-hu/DOKTORI_%C3%89RTEKEZ%C3%89S_M%C5%B1helyvit%C3%A1ra_Szendr%C5%91%C3%89va.pdf
- SZŐKE V. 2023: Tervezési módszerek és gazdaságföldrajzi térszerkezet: kismintás vizsgálatok eredményei Vas és Zala megyei mezőgazdasági vállalkozások kapcsolatrendszerének példáján, különös tekintettel a gazdaság-és településföldrajzi hálózatokra. – *Doktori Disszertáció, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar*, pp. 168. <https://pea.lib.pte.hu/server/api/core/bitstreams/8c9b8ae7-38dd-416e-8253-0fe788643383/content>
- TOMAY K. – ORBÁN É. 2024: A vidéki dszentifikáció hazai volumene és a turizmus típusai, 2001 és 2022 között. – *Területi Statisztika*, 64(2), pp. 212–235. <https://doi.org/10.15196/TS640204>
- WIDENER, P. – KARIDES, M. 2014: Food System Literacy: Empowering Citizens and Consumers Beyond Farm-to-Fork Pathways. – *Food, Culture & Society*, 17(4), pp. 665–687. <https://doi.org/10.2752/175174414X14006746101916>
- WILHELM R. 2024: Boglár, Lelle vagy Boglárlelle: a közös időszak gazdasági változásai. – *Közép-Európai Közlemények*, 16(2), pp. 27–43. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek/article/view/44894>
- ZAFEIRIOU, E. – AZAM, M. 2017: CO2 emissions and economic performance in EU agriculture: Some evidence from Mediterranean countries. – *Ecological Indicators*, 81, pp. 104–114. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2017.05.039>

Egyéb források

2000. évi CXII. törvény a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet Területrendezési Tervének elfogadásáról és a Balaton Területrendezési Szabályzat megállapításáról (<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0000112.TV>) Letöltés dátuma: 2025.12.31.
2008. évi XLVI. törvény az élelmiszerláncról és hatósági felügyeletéről (<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0800046.TV>) Letöltés dátuma: 2025.12.31.
- Cork Declaration 1.0 (1996) (<https://cordis.europa.eu/article/id/7265-rural-development-policy-the-cork-declaration>) Letöltés dátuma: 2025.12.31.
- Cork Declaration 2.0 (2016) (https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/cork-declaration-2-0_en.pdf) Letöltés dátuma: 2025.12.31.
- ec.europa.eu (<https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/portal/screen/opportunities/projects-results?keywords=food%20supply%20chain&isExactMatch=true&order=DESC&pageNumber=1&pageSize=50&sortBy=title>) Letöltés dátuma: 2025.12.31.
- eu-cap-network.ec.europa.eu (https://ec.europa.eu/enrd/leader-clld/leader-toolkit/leaderclld-explained_en.html) Letöltés dátuma: 2025.12.31.

European Community Council 1962: Regulation No 25 on the Financing of the Common Agricultural Policy (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31962R0025>) Letöltés dátuma: 2025.12.31.

European Green Deal (https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en) Letöltés dátuma: 2025.12.31.

Food.ec.europa.eu (https://food.ec.europa.eu/horizontal-topics/farm-fork-strategy_en?prefLang=hu) Letöltés dátuma: 2025.12.31.

JENSEN, L. – SCALAMANDRÉ, C. 2023: Climate impact of the EU agrifood system. – European Parliamentary Research Service ([https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/739327/EPRS_ATA\(2023\)739327_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/739327/EPRS_ATA(2023)739327_EN.pdf)) Letöltés dátuma: 2025.12.31.

keep.eu (<https://keep.eu/projects/>) Letöltés dátuma: 2025.12.31.

Phoenix Horizon (<https://phoenix-horizon.eu/>) Letöltés dátuma: 2025.12.31.